

ӘОЖ 327.37(574)

Ж.А. Басығариева*, Е.Ө. Садибеков

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*E-mail: bassygarieva@mail.ru

Ядролық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі Қазақстанның рөлі

Аңдатпа. «Ядролық дәуір» – үрей мен қауіп-қатерге толы, қиратушы күшті білдіретін түсінік. Бұл – адамзат тарихында 1945 жылдың тамыз айынан, Хиросима және Нагасакидан бастау алған кезең. Ядролық қаруды құру және қолданудың жартығасырлық тарихы бүкіл жер шарындағы барлық тіршілік иелеріне өлім әкелетіндігін көрсетіп, ядролық соғыстан аман қалудың мүмкін еместігін дәлелдеді. Қырғи-қабақ соғыстың аяқталғанына қарамастан ядролық қауіп төмендер емес. Ядролық қарудың көбеюі оны қолдануға немесе әскери-саяси есептердің күшіне немесе техникалық «олқылықтардың» нәтижесіне айналу қаупін күшейтеді.

Қарулану жарысы ғаламдық қауіпсіздікке төнер қауіпті одан бетер ұлғайта түседі, себебі бұл басқа мемлекеттер тарапынан бақылауға алына алмайтын қарулар түрін жасауға әкеледі. Яғни бұл проблема халықа алық келісімдер негізінде тыйым салуға немесе шектеуге де қиыншылық тудыруы мүмкін. Осыны түсіне отырып қарулану жарысын болдырмауға барлық мемлекет, тіпті бүкіл адамзат ұмтылуы керек.

Қазіргі жағдайдағы ядролық қарусыздану және таратпау мәселелерінің өзектілігі адамзаттың тұрақты дамуына төнетін қауіп-қатермен байланысты. ХХІ ғасырдағы оқиғалар ағыны қауіпсіздік, соның ішінде ядролық қауіпсіздік механизмдеріне жаңаша тұстан қарауды қажет етеді.

Осы кезекте ядролық қаруды таратпау шараларына белсенді атсалысып, ядролық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі Қазақстан Республикасының елеулі үлесі әлемдік қауымдастыққа үлгі. Өйткені Қазақстан Республикасы бейбіт болашақ пен халықаралық қауіпсіздік жолына шынайы қадамдар жасап, ядролық қарусыз әлемді құру жолын таңдады.

Түйін сөздер: ядролық қару, қауіп-қатер, атом энергиясы, қауіпсіздік, саммит.

ХХ ғасырды әлемдік саясат пен экономикадағы орасан зор ұлы өзгерістер дәуірі деп әділетті түрде атайды, шынында бір жағынан – екі дүниежүзілік соғыс пен ғаламдық жойқын төңкерістер, екінші жағынан – материалдық прогресс, өркениеттің мәдениет пен өнердегі, ғылым мен техникадағы көрнекті жетістіктер осы ғасырдың еншісінде. Сондықтан да өткен дәуірдің бағасы бір мәнді емес, қарама-қайшылыққа толы көпқырлы сипатқа толы.

Осындай қарама-қайшылықтың жарқын көрінісі – екі жүйенің, капиталистік және социалистік жүйелердің жарты ғасырға жуық уақытқа созылған текетіресі болды, осы уақытта екі ірі державаның – АҚШ пен Кеңестер Одағы арасындағы «қырғи-қабақ соғыс» өрістей түсті. Бір мезгілде ғаламдық ядролық кезең Жер шары халқын бірнеше мәрте жойып жіберуге қабілетті, өлім себетін қарудың қисапсыз көп көлемде жинақталуына әкелді.

КСРО-ның ыдырауымен ядролық текетірес

келмеске кетті. Алайда жерде жасырын ядролық бағдарламаларды жүзеге асыруды қосқанда дәстүрлі тарату тәуекелдерімен бірге, бірқатар жаңа қауіптер мен қатерлердің бой көрсеткендігі, олардың арасында аса алаңдатарлықтары ядролық қару мен оны жеткізу құралдарына қатысты материалдардың, технологиялар мен жабдықтардың заңсыз айналымға түсуі, сондай-ақ осы қаруды қолданып лаңкестік актілер жасау мүмкіндігі, сонымен қатар ядролық апаттарды ескеретін болсақ, ядролық қауіптің төмендемегенін байқауға болады.

Ірі ядролық держава КСРО-ның орнында жаппай қырып-жою қарулары бар төрт дербес мемлекет – Ресей, Қазақстан, Украина және Беларусь пайда болды. Қазақстан әлеуеті жөнінде әлемдегі төртінші ядролық арсеналдың иесі болып қалды, ал ел аумағында уранды өндіру, өңдеу және түрлі ядролық қондырғылар үшін отын дайындау кәсіпорындары, эксперименттік және өндірістік ядролық реакторлар, биологиялық қаруды өндіру

мен сынақтан өткізудің инфрақұрылымдық нысандары және химиялық кешеннің бұрынғы әскери кәсіпорындары сақталған еді. Мұндай жағдай ел басшылығынан қысқа мерзімде ядролық саладағы мемлекеттік саясатты талдап жасауды талап етті. Бұл мәселенің өткірлігі адамзаттың тұрақты дамуына төнетін қауіп-қатермен байланысты.

Сол тарихи сәтте Ұлт Көшбасшысы ядролық қаруы бар мемлекеттің күмәнді мәртебесіне қарамай, кенестік ядролық әлеует пен жаппай қырып-жою қаруының инфрақұрылымынан бас тарту жөнінде стратегиялық таңдауын жасады. «Ядролық клубқа» мүше болудан қағидатты түрде және үзілді-кесілді бас тартып, Қазақстанның ядролық қаруды таратпау туралы ұстанымын ашық түрде жария етті.

Ядролық қарудан бас тарту туралы шешімді қабылдаған сәттен бастап Қазақстан халықаралық қауіпсіздікті нығайту жөніндегі әлемдік қоғамдастықтың күш-жігеріне белсенді түрде қосылды, яғни халықаралық ядролық қаруды таратпау режиміне атсалысты. Ядролық қаруды таратпау режимі – мақсаты ядролық қаруы жоқ мемлекеттердің ядролық мәртебені иеленулеріне жол бермеу болып табылатын, ядролық қаруы бар мемлекеттер де, ядролық қаруы жоқ мемлекеттер де қатысатын халықаралық келісімдер мен ұйымдардың, сонымен қатар қатысушы мемлекеттердің ішкі заңнамаларының жиынтығы [1].

Қазақстан Республикасының ядролық қаруды таратпау туралы болашақтағы саясатының негізі болған бірінші қадамы Президент Н.Ә. Назарбаевтың Жарлығымен 1991 жылы 29 тамызда Семей ядролық полигонының жабылуы болды. Бұл қадам бүкіл адамзат үшін айрықша маңызды болды. Бүгінгі күні, арада уақыт өте келе, дәл осы күн Қазақстанның бастамасымен Біріккен Ұлттар Ұйымының шешімімен «Ядролық сынақтарға қарсы іс-қимылдың халықаралық күні» болып жарияланды [2]. Осы жылы ядролық қауіпсіздік саласындағы «Қауіпті біріге қысқарту» бағдарламасына қосыла отырып, таратпау режимінің маңызды шараларын жүзеге асыра бастады.

1992 жылдың мамырында Қазақстан Таратпау туралы келісімге ядролық қаруы жоқ ел ретінде қосылу жөнінде міндеттеме алды, ал 1993 жылдың желтоқсанында Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесі ол келісімді

ратификациялады. АҚШ-пен келісім аясында Қазақстанда ядролық, биологиялық және химиялық қарудың инфрақұрылымдары мен нысандарын жою, сондай-ақ бұрынғы әскери өндірістерді азаматтық мақсаттарға конверсиялау жөніндегі жобалар жүзеге асырылды.

1993 жылы 13 желтоқсанда Қазақстан Үкіметі мен Атом қуаты жөніндегі Халықаралық агенттік (МАГАТЭ) арасында кепілдіктер туралы келісімге қол қойылды. Келісім Президент Жарлығымен бекітілгеннен кейін 1995 жылы күшіне енді. Сол жылы 30 мамырда ядролық қарудың орын ауыстыруына қатысты ережені іске асыра отырып, Семей полигонының жер астында жатқан сынақ мақсатындағы соңғы ядролық заряд жойылды. 1996 жылдың 21 сәуірінде Қазақстан Республикасының аумағынан 1216 ядролық қару бірлігін алып кетуге қатысты жылдан астам уақытқа созылған процесс аяқталды. Қазақстан жері өлім себетін ядролық мұрадан мәңгілікке құтылды [3].

Тәжірибе көрсетіп отырғандай әскери әлеуетті еселеу қазір мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз етпейді, керісінше тұрақсыздық факторы болады.

Ядролық таратпау режимін оның тиімділігін сақтау үшін уақыт талабына сәйкес бейімдеу қажеттігін мойындай отыра, Қазақстан Республикасы қарусыздану мен қару-жараққа бақылау қоюдың жаһандық үдерісінің сенімді жақтаушысы және белсенді қатысушысы болып келеді. Ядролық қарусыздану бастамасын нығайтуда Қазақстан Ядролық жеткізушілер тобымен, Краков бастамашылығымен, Цангер комитетімен, Ядролық лаңкестікпен күрес жөніндегі Жаһандық бастамамен және т.б. табысты ынтымақтастық жасайды.

Ядролық қарусыз болашақ үшін жасалған стратегиялық таңдау қауіпсіздік саясатының Қазақстан үшін басымдығын көрсетеді. Оның негізінде халықаралық қауіпсіздікті бекіте түсу, мемлекеттер арасындағы ынтымақтастықты дамыту, жаһандық проблемалар мен шиеленістерді реттеуде халықаралық ұйымдардың рөлін арттыру, тұрақты дамудың принциптері мен бастамаларын жүзеге асыру деген берік ұстанымдарды ерекше атап өтуге болады.

Ядролық қаруды таратпау саласындағы жаһандық процестерге Қазақстанның қатысуы ұлттық заңнаманы жетілдіруден де өзінің көрінісін тапты. Бұған мысал 1996 жылы «Экспорттық

бақылау туралы» Заңның қабылдануы. Осы актіні халықаралық сарапшылар жаппай қырып-жою қаруын таратуды болдырмау жөніндегі ортақ күш-жігерге Қазақстанның қосқан елеулі үлесі ретінде жоғары бағалады. 2000 жылы экспорттық бақылауға жататын өнімдердің бақылауға алынатын тізімі және 1996 жылғы «Экспорттық бақылау туралы» Заңға қосымша бекітілді. Бұл жағдай жаппай қырып-жоятын қаруды таратпау саласында қазіргі бар және болашақта болатын жаһандық ауқымдағы құжаттарды тиімді орындау режимін одан әрі нығайту үшін айрықша маңызды болып табылады.

Соңғы жылдары әлемдік әрекеттестік саласы кеңейе түсті, оның ішінде халықаралық қауіпсіздіктің әскери емес немесе азаматтық саласы, экономикалық, энергетикалық, экологиялық, мәдени, тіпті гендерлік қауіпсіздік мәселелері де қарастырылады. Алайда әскери-саяси қауіпсіздік саласындағы оқиғалар қоғам мен БАҚ назарында аса орын алып тұр, себебі бұл адамдардың өмірі мен өлімі, территориялық тұтастық, мемлекеттің тәуелсіздігі мәселесімен тікелей байланысты.

Бүгінгі таңдағы бүкіләлемдік қарусыздану үдерісінде орын алып отырған тоқырауды есепке ала келе, Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев бірқатар қағидатты жаңа бастамалармен шықты. Олар мыналар: Жалпыға ортақ ядросыз әлем декларациясын қабылдау, Ядролық державалардың ядролық қаруды қолдану және қолдану қатерінен бас тарту туралы конвенция, Ядролық қаруды жалпыға ортақ тікелей және көлденең таратпау туралы шартқа қол қою, Қазақстанда МАГАТЭ-нің қолдауымен ядролық отынның халықаралық банкі орналастыру.

2011 жылдың 12-13 қазанында Алматы мен Семейде Семей ядролық полигонының жабылуының 20 жылдығына арналған «Ядролық қарусыз әлем үшін» форумы өткізіліп, нәтижесінде Қазақстанның жаңа ұсынысы халықаралық деңгейде кең қолдау тапты.

Форумда қабылданған ядросыз әлемнің Астана декларациясы Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «маңызы жөнінен тарихи шешім қабылдап, Қазақстан Республикасының қуаты жөнінен әлемдегі төртінші ядролық арсеналынан өз еркімен бас тартуы және 20 жыл бұрын әлемдегі аса ірі ядролық сынақ полигондарының бірін жабуы «ядролық

қарусызданудың жаһандық үдерісіне зор үлес болып қосылғанын мойындады».

2012 жылы 27 наурызда Оңтүстік Корея астанасы Сеулде ядролық қауіпсіздік жөніндегі екінші жаһандық саммиті өткізіліп, онда негізінен ядролық қауіпсіздікті нығайту, ядролық терроризм қатеріне қарсы күрес пен ядролық материалдардың заңсыз айналымына қарсы тұру, бейбіт мақсаттағы ядролық энергияны қауіпсіз және сенімді пайдалану бойынша мәселелер белсенді талқыланды. Саммитте Президент Н. Назарбаев «Ядролық энергетика абсолютті кепілденген қауіпсіздік және үш маңызды принцип негізінде дамуы керек» дей отырып, ядролық қауіпсіздік саласында қағидатты жаңа бастамалар ұсынды. Бірінші принцип – әмбебаптылық. Елбасы бұл принцип бойынша бейбіт атом энергетикасы саласында жинақталған халықаралық тәжірибені жалпыландыру қажеттігін атап өте келіп, ядролық қауіпсіздіктің заңды тұрғыдан міндетті стандарттарын қабылдауға шақырды. Екіншісі – ашықтық пен жеделдік. Ұлт Көшбасшысы ядролық нысандардағы кез келген оқыс оқиғалардың салдарын жою барысында ашықтық пен жеделдіктің маңызды рөлін мойындай келіп, төтенше жағдайларға шұғыл қайырылудың нақты тетіктерін жасауды ұсынды. Үшіншісі – теңдік пен сенім. Нұрсұлтан Әбішұлы барлық мемлекеттерге атом энергиясын бейбіт мақсатта пайдалануға тең құқық берілуі қажеттігін тағы да мәлімдеді. Қазақстан уранды байыту бойынша халықаралық орталықтар желісін дамытуды белсенді қолдай отырып, осы ажырағысыз құқықтың жүзеге асырылуына ықпал етуге дайын. Қазақстан ядролық қаруды иеленуден бас тартқан мемлекеттерді ынталандыру ретінде ядролық державаларды БҰҰ бекіткен қауіпсіздік кепілдігін ұсынуға шақырды [4].

Ядролық қарусыз әлем – ол адамзат ұмтылуға тиіс ортақ мақсат. Осы бағыттағы Қазақстанның ерекше қадамы 2012 жылдың 27-29 тамызында Астана қаласында өткен «Ядролық сынақтарға тыйым салудан – ядролық қарусыз әлемге» атты конференция болды. Бұл конференция ядролық қауіпсіздікті нығайту мақсатында әлем мемлекеттерін біріктіріп, ортақ мақсатта қызмет атқаруға шақырған елеулі сәтке айналды. Президент Н.Ә. Назарбаев конференцияны 90 жылдағы ядролық қарудан алғаш рет бас тарту тарихына шолу жасау арқылы ашты. Сөз

ортасында Нұрсұлтан Назарбаев бүгінгі таңдағы көптеген ядролық қаруды таратпау саласындағы бағдарламаларға қарамастан әлемдегі қарусыздану процесінің тоқтамағандығы туралы, сонымен қатар ядролық энергетика саласындағы ұлттық бағдарламалардың дамуына жаһандық бақылау мәселесі шешілмей отырғандығын ескере отырып, проблеманың тереңде жатқандығын айтты. Конференция барысында Президент Әлемнің әрбір тұрғынына қатысы бар бірнеше жаңа жаһандық бастама ұсынды. Солардың бірі – халықаралық «АТОМ» («Abolish Testing. Our Mission») – «Сынақтарды Жою – Біздің Миссиямыз» дегенді білдіреді) жобасы. Жоба шеңберінде жер бетіндегі ядролық қаруға қарсы кез келген адам әлем үкіметтерін ядролық сынақтардан біржола бас тартуға шақырған онлайн-петицияға қол қойып, Ядролық сынақтарға жаппай тыйым салу туралы келісімшарттың тезірек күшіне енуіне қол жеткізе алады. «Мен конференцияға қатысушыларды және барлық ізгі ниетті адамдарды «АТОМ» жобасын қолдауға және ядролық қарусыз әлем құруды біздің ең маңызды мақсатымызға айналдыруға шақырамын», – деді Президент. Сонымен қатар конференция қатысушыларына жаһандық антиядролық парламенттік Ассамблея құруды ұсынды. Бұл тарапта Ассамблея ғаламдағы барлық ұлттар мен барлық адамдардың бірігуі мүмкіндігін тудыра отырып, «Адамзат Жер шарында өмір сүре ме, әлде оны атом соғысы жалыны құша ма деген сұраққа» жауап іздеуі керек [5].

Қазақстан өзінің антиядролық тәжірибесімен ядролық қарусыздану және таратпау мәселелеріндегі ашықтық күшін бүкіл әлемге жариялады.

Осылайша, қорытындылай келе, Президент Н.Ә. Назарбаевтың көрегендігінің арқасында Қазақстан Республикасы ядролық қарудан бас тартып, ядролық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде белсенділік танытқандығы үлкен құндылыққа ие.

«Қауіпті біріге қысқарту» бағдарламасының негізін қалаушылардың бірі Ричард Лугар: «Қазақстанның дана да батыл таңдауы Үндістан, Пәкістан, Солтүстік Корея және Иранда байқалып отырған жағдайлармен қарама-қайшы болып табылады. Сонымен қатар, ядролық қару қауіпін таратпау шараларын іздеу үстінде жүрген халықаралық қауымдастықтарға осы республиканың тәжірибесіне назар аударғандығы жеткілікті», – деді.

Сэм Нанн, «Қауіпті біріге қысқарту»

бағдарламасының екінші өңдеушісі: «Президент Назарбаев – ядролық таратпаудың сөзбен емес, іспен жасайтын нағыз қолдаушысы. Елді ядролық қаруды иеленуден арылтып, Қазақстан басшысы бүкіл дүниежүзіне мемлекетті және оның беделін ядролық қарумен емес, одан бас тарту арқылы көтеруге болатындығын көрсетті», – деді.

Биылғы жылдың 27-29 тамызында Астана қаласында өткен «Ядролық сынақтарға тыйым салудан – ядролық қарусыз әлемге» атты конференцияға қатысқан Ресей Федерациясының Федерация Кеңесі спикері В.Матвиенко: «1991 жылы Семей полигонын жабу туралы шешім Н.Ә.Назарбаевпен қабылданды. Осы конференция шеңберінде бұл тақырып өте өзекті болып келеді. Қазақстан мемлекеттік те, халықаралық та деңгейде қарусыздандырудың концептуалды проблемасын шешуге үлкен үлесін қосты», – деп айрықша атап өтті [6].

Осылайша, барлық дүниежүзілік қауымдастық Қазақстанның ядролық қауіпсіздік саласындағы таратпау режиміне қосқан үлесін мойындады. Ал бұл, өз кезегінде, ядролық қарусыз және қауіпсіз әлем құруды қолдайтын, осы игілікті мақсатқа қол жеткізу үшін нақты іс-әрекет жасап жүрген Қазақстанның беделін бекем ету үстінде.

Ядролық таратпау режимін нығайта отырып, ядролық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мемлекеттегі қолайлы саяси ортаны қалыптастыру үшін аса маңызды екендігін ескере келе, бейбітсүйгіш Қазақстан Республикасының рөлін жоғары деп атауға болады.

Әдебиеттер

1 Современные глобальные проблемы мировой политики / под. ред. М.М. Лебедевой. – М., 2009. – 127 б.

2 Назарбаев Н.Ә. Алып ауқымды әлем және ядролық қауіпсіздік // www.inform.kz/kaz/article/2254366

3 Тоқаев Қ.К. ҚР Дипломатиясы. – Алматы, 2002. – 354 б.

4 Токтарәлі Т. Сеул саммиті // <http://dmk.kz/zhanalyiktar/seul-sammiti.html>

5 Назарбаев Н.А. Безъядерный мир – наша общая цель // Известия. – 30.08.2012. – №162. – С. 3.

6. Матвиенко В. Безъядерный мир – глобальная миссия Казахстана // Казахстанская правда. – 31.08.12. – С. 5.

Ж.А. Басығариева, Е.О. Садибеков
Роль Казахстана в обеспечении ядерной безопасности

В данной статье представлены исторические этапы проблемы вооружения в системе международных отношений, выявлена роль Республики Казахстан в урегулировании данной проблемы. Особое внимание уделяется инициативам Президента Н.А. Назарбаева по обеспечению ядерной безопасности в системе международной безопасности.

Ключевые слова: ядерное оружие, опасность, атомная энергия, безопасность, саммит.

Zh.A. Basygarieva, E.O. Sadibekov
The role of Kazakhstan in provide nuclear security

In this article are given historical phases of issues of armament in the system of international relations. The role of Republic of Kazakhstan in settling this problem is given also. Deep attention is given to the initiatives of the President of Republic of Kazakhstan to provide nuclear security in the system of international relations.

Keywords: nuclear weapon, threat, nuclear energy, security, summit.